



Rövsən AĞAYEV

# Böyük Zirə (Nargin):

## TÜRK ƏSGƏRLƏRİNİN DƏYANƏTİ

"Nargin adasında (Böyük Ziro adası) osir saxlanılan türk əsgərlərinə "Bir millət, iki dövlət!" düşüncəsi ilə kömək edən Azərbaycan xalqına minnətdarlığımızı bildiririk. Biz də haqlı mübarizəsində bütün imkanlarımızla sonadək can qardaşlarımızın yanındayız. Azərbaycanlı qardaşlarımızla kədərimiz də, sevincimiz də birdir."

Bu fikirlər Türkiyənin milli müdafiə naziri Hulusi Akarın Sarıqamış hərəkətinin 105-ci ildönümü ilə bağlı yayımlanan məruzəsində qeyd olunub.

Bu yadda görkəmli Azərbaycan və türk ailələrinin çoxsaylı tədqiqatlarına, analitik yazılarına, həmçinin, video və foto sənədlərə əsaslanaraq, Sarıqamış əməliyyatından sonra Nargin (Böyük Ziro) adasında osir saxlanılmış türk əsgərlərinin taleyi ilə bağlı bir sıra fakt və epizodlar, onların göstərilən kömək və yardımlar haqqında söz əcmalına bəzi fikirlər və mülahizələrimizi oxucularla bölüşmək istərdim.

Bakının dənizkənarı bulvarından dənizə baxsanız, sahili paralel uzanan Böyük Ziro adasını görürsünüz. Xəzər dənizində, Bakının sahil xəttindən 10,5 kilometr məsafədə yerləşən Böyük Ziro (Nargin) adasının 1,4 kvadratkilometr sahəsi var - uzunluğu 3,1 km, eni isə 900 m təşkil edir. Reliefi qayalıq çöküntülərdən ibarət olan adanın qərb hissəsi bir qədər tepolik, şərq hissəsi bir qədər hündür, şimal sahəsi sıldırım, cənub hissəsi isə düzlüklə mənəvidir. Su mənbəyi və bitki örtüyü olmayan ada, ilanların çox olması səbəbindən bozulan adası kimi də xatırlanır. Hətta bəzi mənbələrdə adaya "Cəhənnəm adası" adı da qoyulub.

Qədim dövrlərdə Xəzər dənizinin səviyyəsi çox aşağı olduğundan ada quru ilə birləşirdi. Bu bərədə ilk dəfə vaxtilik adada sərbəst də yolları aşkar edən Abşaqşulu ağa Bakıxanov yazmışdı.

Fizika qənimətlərini məşhur müəllifi Emili Xristianoviç

Lens 19-cu əsrin əvvəllərində adanı ziyarət edərkən burada qədim yaşayış yerlərinin izlərini aşkarlamışdı. O qeyd edirdi ki, su yoxdur deyər, torpaqla əlaqə olmadan burada yaşayış qeyri-mümkün görünür. İçərişohrdon olan ağsaqqallar arasında aparılan sorğu da Lensin forziyyosini təsdiqlədi. Yaşlı insanlar danışdırdı ki, bir çox əsrlər əvvəl Bakı arxipelaqının bütün adalarının quru ilə torpaq əlaqəsi olmuşdu. Qədim zamanlardan gələn və yaşlı insanların danışdığı bir əfsanəyə görə, Xəzər dənizində suyun səviyyəsi tədricən qalxmamışdı, hansısa təbii kataklizmə baş vermişdi. Sahil qofildən çökmüş və Qız qalmasına qədər olan növbəti bir ərazini dəniz suyu basmışdı. Dənizdə yaranan dalğalar bir anda sahili basmış və yüzlərlə ailələr həlak olmuşdu. O vaxtdan bəri gəmilər Böyük Ziroya yan almağı dəyandırdi və ərazi yaddaşlarda uzun əsrlər boyu lənətlənmiş ada kimi qaldı.

1884-cü ildən başlayaraq, burada hər şey dəyişdi. Bakının sənaye yüksəlişi, ilk neft yataqlarının qazılması fonunda Bakı limanının yükü koskin artdı. Gəmilər, əsasən tankerlər gəcələr də sahilyə yan almağa başladılar, buna görə də adada mayak inşa edildi və Böyük Ziro tədricən əvvəlki yaxşı adını qaytarmağa başladı.

Böyük Ziro adasının adı Azərbaycan dilindəki "böyük" və ərəb mənşəli "coziro" (ada) sözündən yaranıb. Ada 1719-cu ildə, Rusiya imperatoru I Pyotr dövründə "Nargin" adlandırılıb. Formasına görə Fin körfəzində Estoniyanın Tallin şəhəri yaxınlığında yerləşən Nargen (hazırda Naysaar) adasını xatırladığından ona belə bir ad verilib. Alman, isveç və eston dillərində bu söz "dar keçid" mənasını verir. 1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ada yenidən Böyük Ziro adlandırılıb.

Böyük Zirodəki mayak 1884-cü ildə Abşeron arxipelaqında gəmilərə yol göstərmək məqsədilə istifadəyə verilib. Mayak gəcə Bakı buxtasına daxil olan gəmilərin yolunu işıqlandıraraq dənizçilər üçün əsas bələdçi rolunu oynayırdı.

Adada Birinci Dünya müharibəsinə qədər Çar Rusiyasının hərb düşərgələri var idi. Bu hərb düşərgələri 1905-ci ildə salınmışdı. Çar hakimiyyəti



ona xəyanət edən, cinayət törədən əsgərləri on ağır cəza kimi osason Böyük Ziro adasına sürgün edirdi.

Birinci Dünya müharibəsi zamanı ada Azərbaycan və Türkiyə tarixinin faciəli hadisələrinə şahidlik etdi. 1914-cü ildə Sarıqamış bölgəsində baş vermiş döyüşlərdə osir götürülmüş bir neçə min türk əsgəri buraya, tamamilə boş bir adaya gətirilmişdi. 1914-cü il dekabr ayından 1915-ci il yanvar ayına qədər olan dövrdə Sarıqamış bölgəsində Çar Rusiyasının və Osmanlı imperiyasının qoşunları arasında baş vermiş döyüşlərdə hər iki tərəfdən həlak olanların böyük əksəriyyəti soyuqdan donaraq ölmüşdü.

"Sarıqamış qış qələbə, qəhrəmanlıq dastanıdır. Ordumuz onda düşmənin deyil, təbiətin qarşısında aciz qalıb. Bu hərəkatda biz böyük bir bölümümüzü soyuğa qurban verdik. Rusiya ordusu onda cəhəddə 30 mindən çox hərbiçisini itirmişdi. Kondimizdə bəzi böyükörməz Sarıqamışdan döndəndən sonra mərhum babamla bağlı deyirdilər: "Tüfəngə sarılaraq, dəndüqünü gördük". Bizo ya-sadıqlarımızdan dərslər almaq lazımdır. Mərhum babamla da daxil oმაqla Sarıqamışın bütün şəhidlərini Allah rəhmət eləsin" - bunu Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdöğan veriyublayıb.

Bələcə, "Sarıqamış hərəkatı"nda toxminon 5 min əsgəri ruslar osir götürdülər. Türk məhmətçiləri ilə bir-birinə sənirlərək Sarıqamışda donan şəhidlərin arasında yüzlərlə azərbaycanlı könüllü əsgər vardı.

Sarıqamış döyüşlərinin notələrindən fəallaşan erməni terrorçuları Azərbaycana üz tutdular, buranı kənd-kənd, oba-oba yandırdı küllə döndərdilər. Ən döşətlisi isə odur ki, Anadolunun şərqində Ermənistan dövləti yaradılır. Sarı-

ışq dəmdən açılmış poncorolordən düşürdü. Bir neçə barakda taxtlar olsa da, möhbəslərən oksoriyyəti quru torpaq döşəmə üstündə yatırırdılar. Qış aylarında baraklar qızdırılmırdı. Su çatırmırdı: hordonbir şohordon gətirirdi. Bələcə yaşayışdan möhbəslərən cana doymuşdular..."

1917-ci ilin noyabr ayında Azərbaycanın böyük dövlət xadimi və ziyalı Noriman Norimanov Bakı şəhər Dumasına üzv seçildəndən sonra öz homfi-



Sarıqamış döyüşü

qamış savaşında osir götürülən türk əsgərləri Rusiya Cənubi Qafqaza gətirilərək o vaxt "Cəhənnəm adası" adlandırılan Narginə yerləşdirildi.

Sarıqamış döyüşündə osir götürülən türk əsgərləri Bakıya əsasən dəniz yolu ilə rus ordusunun tərkibi daha çox ermənilərdən ibarət olan bir qrup nəzarəti altında gətirilirdi.

Üç gün çəkmək yolda ermənilər türk əsirlərinin yeməksiz və susuz qalması üçün əllərindən gələni edirdilər. Ümumiyyətlə, osir götürülən Böyük Ziro adasında müharibənin sonunu gözləməli olsalar da, bir çoxu, sadəcə, ölmünü təkləməyə məcbur olmuşdu. O cümlədən, iki yüzdən artıq erməninin də daxil olduğu nəzarəti hətəyin təhqirlərinə də buraya əlavə etmək lazımdır. İlk türk əsirlərinin sırasında birinci üç il ərzində çox az sayda adam sağ qala bilmişdi.

Arxiv sənədlərindən, həmçinin, Azərbaycan və türk tarixçiləri, ziyalılar tərəfindən aparılmış araşdırılardan məlum olur ki, adada hərbi əsirlər döşəli və dözümlü şəraitdə saxlanılıb. Su, qida, paltar və tibbi ləvazimatlar çatırmırdı, Abşeron istisi isə voba və digər tohlikləli epidemiyaların yayılmasına şərait yaradırdı.

Xalq yazıçısı Qilman İlikin (Musayev) yazdığı "Burada taxtdan düzəldilmiş baraklara

kirləri ilə birlikdə Dumada komissiya yaradıb, Böyük Ziro adasına gəndərilməsi məsələsinə qaldırıldı. "Duma komissiyası"nın üzvləri - Noriman Norimanov, Əhdülbağı Məmmədov, Ağabəhməd İbrahimoğlu, Mərsəlov, həmçinin, Almaniya, Danimarka və İsveçrə səfirliklərinin oməkdəşləri Böyük Ziro adasına gərdərk, orada əsirlərin vəziyyətdən doşəto gəlməşirdilər. Ertəsi gün -

"Hümmət" qəzetinin 28 noyabr 1917-ci il sayında "Göz yaşu tökdürən coziro" məqaləsində Norimanov yazırdı: "Kaş bu coziroya (Nargin) gətməzdim, kaş bir dori, bir sümüklə bəndərdi, sifətsiz gəzləri, ah-zar edən insanlar gərməzdim. Kaş "Əfəndim, su", "Əfəndim, yemək", "Əfəndim, paltar" sözləri eşitməyöydüm. Kaş çıpaq dodaqları soyuqdan titəyən, üzleri bozarmış atasız-anasız balalara bəsləşməyöydüm. Kaş xəstəxanada başları korpic üstə can verən igidlərə rast gəlməyöydüm".

Noriman Norimanov 1200 nəfər osir türkün hazır gələm növbəsində durduqunu, 6 min nəfərdən do növbəyə hazırlaşdıqını, tif, vəba kimi yoluxucu xəstəliklərin yayıldığını gəz yazları ilə yazırdı. Bununla bəzə, Norimanov edam komissiyası həyətli ilə ziyarət atdikdən son-

# Cəhənnəm və ölüm adası



Türk esirləri

ra Bakı şəhər Dumasında türk esirlərinin vəziyyəti haqqında köşkin çıxış etdi. Bu çıxışda o bildirmişdi ki, adada fəaliyyət göstərən erməni həkimalar yüz-lərölə osirin gözllərində oməliyyat aparıb kor ediblər.

Bütün bunlar beynəlxalq ic-timai rəyi o dərəcədə sarsıtdı ki, ruslar hətta o illər barədə reklam çarxi kimi bir şey çək-məyə məcbur oldular. Kadrlar-da türk esirlərin guya çimərlik-də özmələri, milli rəqlərini oynamaları əks etdirildi. Tə-bii ki, bu, haqiqətdən çox uzaq idi. Elo həmin vaxtlarda ada-dan qaçmış türk döyüşçülərin danışıqlar əsasında Türkiyədə "Cəhənnəm adası Nargen" adlı sənədli film çəkilmişdi.

Nargində yaşanan müsibət-lərdən, ermənilərin burada türk esirlərinin başına gətirdikləri amansızlıqlardan xəbərlər tutan Azərbaycanın sayılıb-seçilən varlı şəxsləri və ziyalıları türklərin xilası üçün kömək etmə-yə çalışırdılar. Bu məsələdə Məsulman Xeyriyyə Cəmiyyəti, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, İsmayıl bəy Səfəriləyev, Mur-tuzə Muxtarov və Əjdər bəy Aşurbəyovun fəaliyyətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Onlar esirlərin bəzilərini qə-qışıni təşkil edir, sağlaml es-gor-ləri Türkiyəyə göndərirlər, uzun müddət xəstə onları isə öz evlərində gızlədəib, müalicə edirdilər.

Yardımlar apararlar arası-n-da görkəmli Azərbaycan şairi Əhməd Cavad da var idi. Müx-təlif mənəolər baxmayaraq, sair yardım işlərində yorulma-dan çəlişir, ölmüş göz altna alaraq özünü türk qardaşlarına yetirirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd Cavad 1912-ci ildə Balkan yarımadası ötrafında müharibə başlanarkən, əsasən azərbaycanlılardan ibarət yaradılmış xüsusi Qafqaz könüllü dəstəsinin tərkibində cəbhəyə

gedərək, Türkiyə tərəfindən keçirilən əməliyyatlara qoşulmuş və döyüşlərində iştirak etmişdi. Həmin könüllü dəstənin tərkibində Əhməd Cavad özünə dostları İsa Əlizadə, Əli Əsədulla və digərləri ilə birlikdə vuruşmuşdu.

Əsir düşmüş türk əsgər və zabıtlarına kömək göstərilmə-sində din xadimi Ağə Əlizadə-nin də müstəsna xidmətləri olub. Onun xalqa mürciəti-nin sonra insanlar Təzəpir məscidinə gələrək türk əsgər-lərə yardım toplamağa başla-mışdılar. Bunun nəticəsində bir həftə ərzində osirləri o, qor-zard yarıdın toplanmışdı ki, ər-zaq, dərman və paltarlar Bə-yük Zirə adasına daşımaq üçün bir ay vaxt lazım olmuşdu.

Bakimın zəngin və yüksək təhsilli xanımlarından biri olan Sona xanım Hacıyevanın fəaliyyəti də xüsusi diqqətəlayiq idi. Sona xanım milyonçu Kərbəlayi İsrəfil ağə Hacıyevin həyat yoldaşı, Bakı Məsulman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qadın bölməsinin sədri idi. Bakı buxtasından Sona xanımın döb-dobəli lə şəxsi gəmisini dururdu. Teəs-süf ki, bu dəyərli xanımın nə fotosu qalıb, nə də sonrakı tale-yi barədə məlumat var. Sona xanım türk esirlərinin şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə öz gəmisində qəhurları və xid-mətçilərini müşayiətli İle Nargi-no ərzaq, geyim, yataq ləva-zimatı aparır, rus rəislərə rüş-əət verib, gəminin yoxlanılma-sının qarşısını alır, hər dəfə gə-miri dənəzəne isə pələ-tiç, beş-beş əqrə qəzətin xidmətçilərini sərinsə qataraq gəmiyə mindir-ir və şəhərə gətirirdi. Sona Sona xanımın köməyi ilə lazı-mi sənədlər təzəldəilib onları İrana keçirir, oradan isə Türki-yəyə yola səlirədlir.

Şübhəsiz, bütün bu hərəket-lər Cə Rusiyanınn xüsusi xid-mət orqanlarının diqqət mör-



kəzindən kanarda qala bilməz-di. Bunun hansısa alçaq Akop-yan yazdığı bir donos da təsdiq edir. Həmin donosda o alçaq qeyd edirdi ki, Azərbaycanın tanınmış xadimləri Nargində olan əsir türklərə himayodanlıq edir və onları osirlikdən qurtarırlar.

1918-ci ilin sentyabr ayının 15-də Bakıya daxil olan Qaf-qaz İslam Ordusu türk esirləri azad etdi. Amma Nargin hobs-xanasının qanlı tarixi bununla bitmədi. Bakıda hakimiyyətin bolşeviklər tərəfindən ələ keçirilməsindən sonra Azərby-canın bir sıra dövlət və icimai xadimləri adaya aparılaraq ora-da güllələndilər. İkinci Dünya müharibəsinə qədər olan döv-rə də gözəndən uzaq adə güllə-nmə məkanı kimi istifadə edildi.

Keçmiş SSRİ vaxtlarında adada hobs düşərgələri fəali-yət göstərirdi və repressiya qurbanları bu hobs düşərgələ-rində saxlanırdılar. İkinci Dün-yə müharibəsi dövründə və müharibədən sonra adada hərbi baza yerləşirdi və bura ittifaq mühüm strateji nöqtəsi sayılır-dı. Adada xidməti və yardımçı otaqların tikintisi zamanı əsgər-lər burada kütləvi qəbiristan-lıqlara rəst gəldirdilər. Tapı-lan "yarı çürümüş sümükler"i (güllələnmiş insanların bəsdir-diği çuxurlar infeksiyalarını yayılmaması üçün sönməmiş ohənglə örtülmüşdü) qədim in-sanların qalıqları kimi təqdim olunurdu. Lakin buna inanarlan əzədi, çünki sümüklər arasında qızıl örtüklər və metal dişlər aydın görünürdü.

Keçən əsrin altmıncı il-lərinin sonunda bu məqalə-nin müəllifi bir sıra Bakı məktəblərinin yuxarı sinif şagirdlərindən ibarət qru-pun tərkibində hərbi dəniz-

çilərin davəti ilə bu adada ekskursiyada olub. İndi də xatırlayıram, adada bizi so-yuq və yağışlı hava müşayiət edirdi. Dənizçilərin xidmət, yaşayış və həyat şəraitləri, eləcə də ərazinin ümumi mənzərəsi ilə tanışlıqdan sonra məktəblilər hərbi dənizçilərin mədəniyyət evində musiqi və şeir proqramı ilə çıxış etdilər.

Adanı gəzərkən, mən və digər yuxarı sinif şagirdlərinin bəziləri XX əsrin əvvəlində adadaki vəziyyətlə əla-qədar valideynlərimizdən və yaşlı qəhurlarımızdan eşitdiklərimiz əsasında bizi mü-şayiət edənlərdən repressiya qurbanları, türk esirləri və onların dəfn olunduqları yer-lər haqqında çox ehtiyatlı sə-ruşməyə başladım. Onlardan adada gürdüyümüz xarəbaya çevrilmiş obyektlər və dağıl-mış tikililər haqqında danış-malarını xahiş edirdim. Lakin biza birmənalı səğüdə cavəb verirdilər ki, bəlo suallar vermək lazım deyil. Yalnız ölkə-miz müstəqilliyini bərpə eddikdən sonra bu ada-da hətərtərəfli tədqiqlərlərin aparıldığını, müvafiq məqalə-lərin və kitabların nəşr olunduğunu öyrəndim.

Nargin adasına o zamanki səfərdən mənə maraqlandı-ğı və narahət səğüdə cavəb verirdim ki, bəlo suallar vermək lazım deyil. Yalnız ölkə-miz müstəqilliyini bərpə eddikdən sonra bu ada-da hətərtərəfli tədqiqlərlərin aparıldığını, müvafiq məqalə-lərin və kitabların nəşr olunduğunu öyrəndim.

Nargin adasına o zamanki səfərdən mənə maraqlandı-ğı və narahət səğüdə cavəb verirdim ki, bəlo suallar vermək lazım deyil. Yalnız ölkə-miz müstəqilliyini bərpə eddikdən sonra bu ada-da hətərtərəfli tədqiqlərlərin aparıldığını, müvafiq məqalə-lərin və kitabların nəşr olunduğunu öyrəndim. Açıq deyim ki, bu sə-

fərdən məyusluq hissi mənə bu günə qədər də tərk etmə-yib.

Əlbəttə, Sovet dövründə adada bütün türk esirlər haqqın-da ehtibarı materiallar və məlu-matlar ələ etmək çox çətin idi. SSRİ Türkiyəyə düşmən ölkə kimi baxırdı. Bu ölkə ilə əlaqəli hər hansı bir tarixi ho-raqət Sovet təbliğati və dema-qoqları tərəfindən əni bir şək-il-də məhv edilir, kommunist ideologiyasının şəksiz xidmət-çiləri tərəfindən qənatlırdı. Bu ideologiyanın sadıq qulluç-u-su, sistem verdiyi imkan və faydalardan daha çox məmnun olanlar erməni siyasi elitəsi idi. Yeri gəlmişkən, SSRİ-nə da-ğılımasından sonra bu elitənin bir çox üzvləri rənglərin qur-muzından ağə çevirdilər. Sovet paltolarını çıxarıb atdılar, gözəl kapitalist gələcəyinin təbliğat-na girişirdilər və bu proses bu gün də davam edir.

Sovet ordusu bu adanı 1990-cı illərin əvvəllərində tərk etdi. Bu gün Böyük Zirə adası Azərby-can Hərbi Dəniz Qüvvələrinin nəzarəti altındadır. Bakı buxtasına girişə buradan nəzə-rət edilir. Adaya giriş bütün və-təndaşlar üçün bağlıdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi ki-mi, Qafqaz İslam Ordusunun hissələri Bakıya 15 sentyabr 1918-ci ildə daxil olmuşdular. Osmanlı ordusu Bakını əzət etmək üçün aparılan hərbi əməliyyatlar zamanı 1130 əsgərini itirdi. Ümumiyyətlə, türk ordusu-nun 5 minə yaxın əsgəri Azərbaycanı əzadətli nəminə şəhid olub. Türk ordusunun hərbi əməliyyatları apardıqı Azərbaycan bölgələrində on-larla xatirə kompleksləri var. 1999-cu ildə Şəhidlər Xiyabə-nində Qafqaz İslam Ordusunun şərinə abidə ucaldılıb.

(Ardı 12-ci səh.)

# Böyük Zirə (Nargin): Cəhənnəm və ölüm adası

(Əvvəli 10-11-ci səh.)

2007-ci ildə türk tarixçiləri Böyük Zirə adasında qazıntılar apardılar. Qazıntılar noticosında Osmanlı ordusunun əsgərlərinin qalıqlarını tapdılar və onları Türkiyəyə apararaq, Sarıqamış döyüşü zamanı həlak olanların xatirəsinə tikilmiş memorialda dəfn etdilər (Məlumat üçün bildirək ki, Sarıqamış Türkiyənin cənub-şərqində, Qars əyalətində yerləşən bir qəsəbədir. Dağlıq orazıde yerləşdiyindən buraların qışı çox səxətlı keçir, ilin altı



Qafqaz İslam Ordusu döyüşçülərinin xatirəsinə ucaldılmış abidə

ayı qar olur, yayı isə qısa və sərin dir. Türkiyənin bu əraziləri 1878-1879-cu illərdə Balkan müharibəsində zəbt olunaraq 1920-ci ilə qədər işğal altında olub. Şanlı türk ordusu bütün çətinliklərə baxmayaraq, 1920-ci ildə Sarıqamış torpaqlarını düşmən işğalından əbədi azad etdi.

2018-ci ilin dekabr ayında Qars şəhərindəki ictimai təşkilatlardan birinin rəhbəri Məhərrəm Yıldız Böyük Zirəyə gəldi və burada hərbi əsirlərin kütləvi məzarlığına gül döstələri qoydu. M.Yıldız həmçinin, Sarıqamış döyüşlərinin baş verdiyi sahələrə səpmək üçün adadan bir ovuc torpaq götürərək Türkiyəyə apardı. 2016-cı ilin yanvarında M.Yıldız Sarıqamış döyüşünün olduğu sahələrdə 8 kilometrlik bir yürüş təşkil etdi, iştirakçılar Böyük Zirə adasından götürülən bir ovuc torpağı buraya səpdir.

2017-ci ilin sentyabr ayında Türkiyənin Azərbaycanı nümayəndələri Azərbaycan Dəniz Qüvvələrinin təmsilçiləri ilə birlikdə Birinci Dünya müharibəsində, xüsusən Sarıqamış döyüşündə əsir götürülən türk əsgərlərinin saxlanıldığı Böyük Zirə (Nargin) adasını ziyarət etdilər. Türk əsirlərinin saxlanıldığı təxmin edilən adada həyatı tiron əsgərlərin xatirəsi yad olundu. Əsgərlərin əsirlikdə olduqları müddətdə böyük fədakarlıq göstərərək onlara yardım ölini uzadan azərbaycanlıları da xatirəsi anıldı.

2018-ci ilin sentyabrın 15-də Bakıda şəhərin Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edilmasının 100 illiyi şərəfinə möhtəşəm hərbi parad keçirildi. Parad Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdəğan da iştirak etdilər. Azadlıq meydanından Əməliyyat imkanları konsepsiyası və Əməliyyat çiyatları tabelarını təmsil edən parad heyəti, Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin və Dəniz piyadaları bölmələrinin, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin, Dövlət Sərhəd Xidmətinin, Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Milli Qvardiyasının hərbi qulluqçuları, həmçinin, Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin bölmələri tənənəli marşla keçidilər.

Burada xüsusi qeyd etmək yerinə düşər ki, bu günlərdə Azərbaycan və Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin bölmələrinin iştirakı ilə Qars əyalətində "Qış tolimi-2021" keçirilir. Sözsüz ki, bu təlim hərbiçilərin döyüş qabiliyyətlərini artırmağa, həmçinin, iki qardaş ölkənin Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyəti arasında qardaşlıq əlaqələrinin daha da gücləndirilməyə xidmət etməklə yanaşı, birgə əməliyyatların keçirilməsində koordinasiyaçı fəaliyyətləri də təmin edəcək.

**Bütün bunlardan danışırsan, əlbəttə, Böyük Zirə adasında həlak olan Türk ordusunun əsgərlərinin xatirəsinə abidə ucaldılması, memorial lövhə qoyulması barədə də düşünməyin vaxtı çatıb. Siyasi rəpressiya qurbanlarının xatirəsinə abidə ucaltmaq haqqında da düşünməliyə. Gələcəkdə bu adada rəpressiyadan ölənlərin və əsir götürülən türk əsgərlərin xatirəsinə həsr olunan yaddaş muzeyi də yaratmaq olar. Qəbiristanlıqlarda və ətrafında ağaclar, o cümlədən, Türkiyədən gətirilən fidanlar da əkmək mümkündür.**

1915-1918-ci illərdə adada alman, Avstriya-Macaristan ordularının əsir düşmüş əsgər və zabitlərinin, habelə türksilahlı edilmiş rus, fars və türk vətəndaşlarının olduğu barədə məlumatları da diqqətdən kənarda saxlamaq olmaz. Bu məlumatları və digər araşdırmalara əsasən, bütövlükdə bu adadan 25 minə yaxın məhkumun keçdiyini söyləmək olar və bunları da böyük əksəriyyəti Türkiyə vətəndaşları olublar.

Buna baxmayaraq, 1915-1918-ci illərdə bu adada ölənlər alman və Avstriya-Macaristan hərbi əsirlərinin xatirəsinə əbədiləşdirmək barədə düşünməyə dəyər. Hər halda, bu ölkələrin Azərbaycanı akkreditə olunmuş səfirliklərinin istadlıqları halda müvafiq qurumlarımızla birlikdə bu məsələnin həlli mümkündür. İlk olaraq, 80 nəfər İkinci Dünya müharibəsi əsirlərinin məzarı üstündə almanların Bakıda ucaldıqları xaça bənzər bir abidə ucaldıla bilər.

Bir sözlə, adanın landşaftının abılaşdırılması, bəzi obyektlərin bərpa edilməsi və lazımı sənədlərin toplanması üzrə müvafiq işlər görməklə burada bir xatirə parkı kompleksi yaratmaq mümkündür.

Şübhəsiz, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının bolşevik işğalından azad edilməsi Azərbaycan-Türkiyə dostluğu və qardaşlığı tarixinin şərəfli bir səhifəsidir. Bu baxımdan, hər il müvafiq tədbirlərin keçirilməsi ilə yanaşı, bu tarixin Azərbaycanı barıxan stolüstü və divar təqvimlərinə daxil edilməsi çox yerinə düşər.

Ən mühüm vəzifələr arasında bölgələrimizin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalından azad edilmə tədriclərinin yeni təqvimlərdə göstərilməsi prosesi də var. Bəli, Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsini qələbə ilə başa vurdu və uzun illər erməni işğal altında olan torpaqlarımızı azad etdi, bu da son illərin ən əlamətdar hadisəsidir - Zəfər gününü qürur hissi ilə qeyd etməyimizi də imkan verdi. Bu müharibənin gedişində Türkiyə açıq şəkildə Bakının tərəfini tutdu. Atoşkən müqaviləsi bağlandıqdan sonra da Türkiyə Azərbaycana siyasi və təbiiqat dəstəyini davam etdirdi və indi də davam etdirir.

**Həm Sarıqamışdakı döyüşdə, həm də Böyük Zirə adasında həlak olmuş Türk ordusu əsgərləri haqqında materialları Azərbaycan tarixi üzrə məktəb dərslərində geniş şəkildə əks olumasına dair təklif də diqqətəlayiqdir.**

Şübhə yoxdur ki, Vətən müharibəsindəki parlaq qələbə nəzərə alınmaqla, məktəb tədris planlarında dəyişiklik etmək zəruridir. Sevincidir halda ki, artıq bu tədris ilindən başlayaraq tarix dərslərində müəllimlər məsafədən tədris prosesində mövcud dərslərlə əks olunmayan müvafiq dəyişiklik və əlavələri etməyə çalışırlar və bu, davamlı olmalıdır.

Nəhayət, yekun olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Zirə (Nargin) adasında Türk məbusların faciəvi tələki ilə bağlı faktları və epizodları daha geniş təsvir etmək üçün başladığımız söhbətə qəzet məkanı yetərli olmayacaq. Buna baxmayaraq, əvvəlki araşdırmalara, elm adamlarının fundamental əsərlərinə, elmi məqalələrə və nöşrlərə əsaslanaraq, türk ziyalları nümayəndələri ilə birlikdə bu istiqamətdə çalışmaları davam etdirmək olar. Məqsəd insanların taleyini öyrənməklə ölkələrimizin tarixinin faciəli səhifələri haqqında daha çox məlumat öyrənməkdir.